

ФИЛМ

LUGARDA
1968

ХОЛОКАУСТ, СЕЋАЊЕ, КУЛТУРА (I)

Уредници
Катарина Мелић
Милена Нешић Павковић
Драган Бошковић

ХОЛОКАУСТ, СЕЋАЊЕ, КУЛТУРА

Крагујевац
2022.

САДРЖАЈ

Александра В. Чебашиек

ЋУТАТИ ИЛИ ГОВОРИТИ:

ПЕДАГОШКИ АСПЕКТИ ХОЛОКАУСТ-ДИСКУРСА / 11

Марија Д. Луковић

НОВИ ЈЕЗИК ХУМАНИЗМА:

НЕ ЗАБОРАВИТИ ХОЛОКАУСТ! / 23

Ивана П. Остојић

ДЕГЕНЕРИСАНА УМЕТНОСТ:

ИМАЛИ СУ ЧЕТИРИ ГОДИНЕ / 35

Анђела Т. Вујошевић

ДИСКУРЗИВНЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ХОЛОКАУСТА:

СТВАРАЛАШТВО АНСЕЛМА КИФЕРА / 49

Јована Д. Костић

РОСК'N'ROLL И ХОЛОКАУСТ / 59

Александра С. Секулић

НЕПРАВО У НЕМАЧКОЈ ЗА ВРЕМЕ НАЦИОНАЛСОЦИЈАЛИЗМА / 67

Катјарина С. Лазић

РЕФЛЕКСИЈА ПРОШЛОСТИ И ПОЕТИКА ПОСТМЕМОРИЈЕ / 83

Лела М. Вујошевић

ДВЕ ПЕТИЦИЈЕ: НЕ ДАМО ЈЕВРЕЈЕ – НАШЕ КОМШИЈЕ / 93

Гордана М. Јоцић

„АРИЈЕВСКИ ПАРАГРАФ” И РАСНЕ ТЕОРИЈЕ

У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА / 111

Бојана Г. Ракоњац

ШЕКСПИРОВ МЛЕТАЧКИ ТРГОВАЦ КРОЗ ПРИЗМУ

АНТИСЕМИТИЗМА У ТРИ ИЗВЕДБЕ: ДВОРСКО ПОЗОРИШТЕ

БЕЧ (1943), ЈУГОСЛОВЕНСКО ДРАМСКО ПОЗОРИШТЕ

БЕОГРАД (2004) И ВЕНЕЦИЈАНСКИ ГЕТО (2016) / 125

Сандра Р. Тешиовић

ДИСКУРС О НАЦИСТИЧКОЈ ПРОШЛОСТИ У РОМАНУ

СТАРИ МАЈСТОРИ ТОМАСА БЕРНХАРДА / 137

Теодора С. Илић

БУДУЋНОСТ СЕБАЊА НА ХОЛОКАУСТ:

ПОСТМЕМОРИЈА У РОМАНУ EAST-WEST STREET

ФИЛИПА СЕНДСА / 151

Верка Г. Карић

ДАНИЛО КИШ И ИСТРАЖНИ ДИСКУРС:

ХОЛОКАУСТ И ЈЕВРЕЈСКИ ИДЕНТИТЕТ У ДЕЛУ ПСАЛАМ 44 / 163

Драѓана М. Вучковић

АНТИСЕМИТИЗАМ У ДЕЛУ ДНЕВНИК ЕЛЕНЕ БЕР / 173

Дуња Д. Томовић

РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА ЛОГОРА У РОМАНУ
ПИСАЊЕ ИЛИ ЖИВОТ ХОРХЕА СЕМПРУНА / 193

Милица М. Карић

БИТИ ЈЕВРЕЈИН: ПРИЧА ЈЕВРЕЈИНА ЛУТАЛИЦЕ ЖАНА Д'ОРМЕСОНА / 207

Илија Д. Обровић

(НЕ)СУОЧАВАЊЕ СА ПРОШЛОШЋУ НА ПРИМЕРУ
РОМАНА ИСЕЉЕНИЦИ В. Г. ЗЕБАЛДА / 223

Јована Д. Стојановић

КРВАВА ПОВРАТНА СПРЕГА
– ГЕЦ И МАЈЕР У ОГЛЕДАЛУ СМРТИ / 245

Александра З. Стојановић

УЧЕЊЕ ПОСЛЕ АУШВИЦА: ХОЛОКАУСТ У КЊИЖЕВНОСТИ ЗА ДЕЦУ НА
ПРИМЕРУ РОМАНА ДЕЧАК У ПРУГАСТОЈ ПИЦАМИ ЦОНА БОЈНА / 255

Сара Николић

ЖИВОТ ЈЕВРЕЈА ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ
У РОМАНУ САРИН КЉУЧ ТАТЈАНЕ ДЕ РОНЕ / 269

Тамара Јевремовић

ТРАГАЊЕ ЗА ДОРОМ У ДЕЛУ ДОРА БРУДЕР ПАТРИКА МОДИЈАНА / 283

Јована З. Белић

СУОЧАВАЊЕ СА ПОЧИНИЛАЧКОМ ПРОШЛОШЋУ У
ФИЛМУ ЛОРЕ РЕДИТЕЉКЕ КЕЈТ ШОРТЛАНД / 293

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА / 309

Гордана М. Јоцић¹

Центар за изградњу мира, Крагујевац

„АРИЈЕВСКИ ПАРАГРАФ” И РАСНЕ ТЕОРИЈЕ У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

На основу грађе Историјског архива Шумадије и на основу релевантних српских извора и литературе у овом прегледном раду приказан је упоредни историјат „Аријевског параграфа” и антисемитских нормативних аката на територији нацистичке Немачке и Србије уочи и за време Другог светског рата. У раду се, такође, приказује и историјат расних теорија на овом подручју, те како је дошло до тога да српски интелектуалци, блиски колаборационистичком режиму, Србе сматрају „аријевском расом”. Показаће се да је колаборационистичка државна администрација, под притиском окупационих снага Немачке, уводила антисемитске законе и друге прописе, сличне немачким антисемитским законима и уредбама, попут Аријевског сертификата, којима су инспирисани сегрегација, прогони и убиства Јевреја и Рома (Цигана) на тлу Србије. Српски цивилни/културни план настао у оквиру Министарства просвете Владе Милана Недића у свом биолошком делу продукт је идеологије српских конзервативаца, десничара и национал-шовиниста који су сматрали да Србија мора да уреди свој такозвани „биолошки простор” и да изведе „пажљиву заштиту своје крви”. По мишљењу неких српских расиста, Срби су супериорни у односу на друге народе који су живели на тлу Краљевине.

Кључне речи: раса, расне теорије, Аријевски параграф, Јевреји, Роми, биолошки простор, заштита српске крви

Градском поглаварству града Крагујеваца

Крагујевац

Молим да ми се изда уверење о томе:

- 1. Да ја, Братислав Грдовић и Краснић Јованка и Нава нисмо јеврејског нијети пак ци-ганског порекла, већ да смо аријевског порекла.*
- 2. Да смо ја и Братислав Грдовић на дан 6. априла 1941. год. били јужословенског порекла и од 6. априла 1941. год. па све до данас живимо на територији Војног за(по)воденика у Србији.*

Уверење нам је потребно ради преноса имања.

Таксу плаћам

26. фебруара 1942. год.

Крагујевац

Учтиво

Роксанда Здравковић

ж. Миливоја Здравковића

из Крагујеваца

29. децембар 41.

На молбу Будимке Дестић из Крагујеваца, а на јемство Драгољуба Ненадовића, чин. и Спасаја Гвозденовића, оба из Крагујеваца, а на основу § 96 Закона о градским општинама и закона о таксима Градско поглаварство града Крагујеваца издаје јој ово

У В Е Р Е Њ Е

Да молићин муж Лазар Дестић, који се налази у заробљеништву, молићва Будимка и деца: нису Циганског ни Јеврејског порекла, већ да су аријевског порекла – вере православне.

1 gordanagocajocic@gmail.com

*Уверење јој се ово издаје ради пријема поштом код Пор. управе.
Такса није наплаћена
П-претседник градске општинске
Г. Швевил²*

Историјат аријевског параграфа

„Аријевски параграф” први се пут појавио у немачкој легислативи 7. априла 1933. године у Закону о обављању професионалне државне службе. У члану 3 став 1 овог Закона каже се: „Државни службеници *неаријевског порекла* [подвукла Г. Ј.] треба да буду пензионисани; Почасни функционери се укидају из службеног статуса.”³ Закон су потписали канцелар Рајха Адолф Хитлер, министар унутрашњих послова Рајха Вилхел Фрик и министар финансија гроф Шверин фон Крозиг. У том тренутку још увек су постојали изузеци. Предвиђена су изузећа оних који су већ били запослени 1. августа 1914, који су се током Првог светског рата борили на фронту за Немачки Рајх, или њихове савезнике, као и оних чији су очеви или синови убијени у свету и посебна изузећа уз сагласност одговарајућег специјалног министра или највиших органа савезних држава.

У нормативном смислу сматра се да је овај Закон био темељ раздвајања припадника, за Немце – надмоћне, аријевске (германске) расе – од оних који су били другачијег порекла. Највише последица овог Закона осетили су Јевреји, који су сматрани припадницима најслабије расе, затим Пољаци, Словени, као и Роми, иако је ове последње, парадоксално, њихово индијско порекло, по расним теоријама, сврставало баш у „аријевску расу”.

Литература која се бави Холокаустом истиче да је „централна терминологија и ставови, које су касније користили нацисти као разлог за убијање такозваног ’безвредног живота’⁴ дефинисана много пре него што су они дошли на власт.”⁵

Сам термин расе који се користио од XVII века категорисао је људе према географском пореклу и телесним особинама. Било је различитих теорија расе, али готово увек су бела, кавкаска или аријевска раса посматране као надмоћне у односу на све друге. Расне теорије које су се појавиле у XVII и XVIII веку постале су јаче у XIX и то готово у свим већим земљама Европе у исто време као замена за националну еманципацију. Супротно националистичким идеологијама расизам се противио једнакости народа и постао је главни чинилац империјалистичке политике, тумачећи историју као природну борбу раса. У Немачкој се дешава стапање немачког национализма са расизмом и империјализмом. Од усвајања те идеологије Немци заједничко порекло дефинишу крвним и породичним везама.

2 Овако су изгледали аријевски сертификати у Србији издавани током Другог светског рата. Имаоцима су омогућавали задовољавање различитих потреба свакодневног живота, а понекад и брисање са спискова Цигана/Рома и Јевреја, те могућност скидања трака којима су били означени, као и слобода кретања.

3 Извор оригиналног немачког текста: Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums (7. April 1933), *Reichsgesetzblatt*, 1933, Part I, p. 175; reprinted in Paul Meier-Benneckenstein, ed., *Dokumente der deutschen Politik*, Volume 1: *Die Nationalsozialistische Revolution 1933*, edited by Axel Friedrichs. Berlin, 1935, pp. 172–75.

4 Термин „безвредни живот” употребљен је у књизи *Стварање начина за истребљење безвредног живота* правника Карла Виндинга и психијатра Алфреда Хохеа. Аутори су се бавили државном негом ментално болесних у погледу трошења финансијских средстава буџета. У вези са тим, они су сматрали да све који представљају бремене за друштво треба убити (они који воде „оптерећујући живот”). в. *Holocaust – informativna brošura o istoriji Roma*, 2.

5 В. *Holocaust – informativna brošura o istoriji Roma*, 1.

У књижевности се помиње француски писац и дипломата Жозеф Артур гроф де Гобино за кога се верује да је имао непроцењив утицај на друштвену теорију XIX века. У свом најутицајнијем делу, *Есеју о неједнакости људских раса*, објављеном 1853–55, изнео је теорију да је судбина цивилизација одређена расним саставом, да бела, посебно аријевска, друштва цветају све док остају без црних и жutih сојева, као и „да се народи дегенеришу као последица различитих мешања крви којима се подвргавају; (те да) њихова дегенерација одговара тачно, са квантитетом и квалитетом нове крви” (Де Гобино 1854). Гобино, којим је био одушевљен и чувени немачки композитор Рихард Вагнер, посебно хвали аријевску расу, а унутар ње Немце, за које каже да су њен „драгуљ” (Лазих 2015: 22). Са друге стране било је и оних који су, попут Токвила, одмах учили погубност његових учења.

Године 1855. појавио се и један од првих документованих примера „Аријевског параграфа” у Програму из Линца аустријског антисемите Георга Ритера фон Шенерера. Проширујући постојећи програмски политички документ анти-клерикалних аустријско-немачких националиста – реформиста из 1882. године, који је позивао на уставно и економско раздвајање различитих народа, додао је делове који су се односили специфично на Јевреје и људе јеврејског порекла које је требало искључити из чланства у националним партијама и удружењима. Шенерер је сматрао да они немају способност да учествују у немачкој нацији, што су одлучно одбацили коаутори овог програма, од којих су неки и сами били Јевреји. Ипак, идеје овог аустријског политичара и земљопоседника, баш као и поменутог грофа де Гобина прихватио је неко ко се показао важним за немачку историју, сам Адолф Хитлер који је потом наставио да дограђује поменуте тезе. За Хитлера је несумњива крвна разлика између аријевца и неаријевца, као и то да немачка нација није за сваког, чак ни Немца, већ само за оне одабране који су спремни да се ставе на располагање држави, односно Трећем рајху, у којој ће сваки грађанин морати да докаже да није Јеврејин или „Циганин”.

Хана Арент у књизи *Извори шоталистичаризма* пише да се аустријски антисемитизам формирао као идеолошка снага у сукобу са много уваженијим идеологијама тог времена, у околностима када су Немци стасавали као доминантна нација и доминантна класа (Арент 1998: 81). Јевреји су, у то време, чинили велике услуге аустријској монархији Хабзбурговца, односно државу, која је тежила томе да буде наднационална и надкласна, па су се они који су се борили против такве државе и Хабзбуршке монархије аутоматски борили и против Јевреја, одакле су произашли антисемитски ставови. Штавише, тврди Арентова (1998: 43), „свака националност која се није просто умешала у свеопшту борбу националности већ је дошла у у отворени сукоб са монархијом самом, почињала [је] своју борбу нападом на Јевреје”.

Шенерер је тада био на челу Немачке либералне партије која није имала велику базу, али је имала прилично успеха међу студентима на универзитетима. Његов антисемитизам углавном је био усмерен према моћним банкарима из породице Ротшилд који су се користили својим угледом и новцем да склопе послове који су ишли на штету државе и нације. Тако је Шенерерова агитација постала први артикулисани антисемитизам у Аустрији који је, по речима Арентове, много дубље утицао на нацизам него и једна друга немачка врста антисемитизма. Циљ аустријских Немаца био је да се стопе са немачким Немцима и „да буду један владајући народ у држави у којој би сви остали народи били у некој врсти полурупства као словенске нације у Аустрији” (Арент 1998: 83).

Када је реч о Ромима, односно „Циганима“ један Италијан, Чезаре Ломброзо, по занимању лекар, психијатар, професор и криминолог иступа са фашистичким идејама „урођеног злочинца“. У књизи *Злочинац* први пут износи да су Роми генетички предодређени да чине злочине. То је почетак еугенике, односно теорије расне хигијене, која је у фашистичким земљама и земљама које су од њих окупиране током Другог светског рата водила ка прогонима, истребљењима, насилним абортусима, стерилизацијама и еутаназијама „урођених злочинаца“ и свих других носилаца поменутог „безвредног живота“. Почетком 20. века, 1920. године, немачки адвокат Карл Биндинг и психијатар Алберт Хохе пишу есеј *Животи недостојан животи* у којем се залажу за његово уништавање. Године 1923. у Минхену се отвара Катедра за расну хигијену која даље развија ове теорије. У једном од писама рајхфирера СС-а и шефа немачке полиције при Министарству унутрашњих послова, Хајнриха Химлера из 1938. године, остаће забележена изјава о потреби „истребљења циганске напасти“. Ипак, због конфузије око њиховог расног порекла Немци ће током решавања ромског питања правити разлику између „чистих Цигана“ и „полурасних“⁶.

Немачки Рајх две године након Закона о обављању професионалне државне службе, 15. септембра 1935. године, усвојиће два чувена Нирнбершка закона који додатно учвршћују привилегије аријевске расе и, истовремено, одузимају грађанска права Јеврејима. У Закону о држављанству, чланом 2, дефинише се да је држављанин Рајха „државни поданик који је немачке или сродне крви“ и као такав је „једини носилац пуних политичких права“⁷.

Закон о заштити немачке крви и немачке части већ у преамбули каже да је „чистоћа немачке крви суштински услов за наставак постојања немачког народа“⁸. Управо из тог разлога Рајхстаг, „непопустљиво решен да обезбеди егзистенцију немачког народа“, овим Законом, под претњом затвора, забрањује брачне и ванбрачне односе Јевреја и поданика немачке или сродне крви, а оне који би били склопљени у иностранству сматра неважећим. Јеврејима је овим законом забрањено и да запошљавају у својим домаћинствима поданице немачке или сродне крви млађе од 45 година, као и да „вијоре заставу Рајха или показују боје Рајха“⁹. Међу потписницима овог Закона налазе се и Адолф Хитлер и Рудолф Хес.

У немачком законодавству уследиће читав низ закона и декрета којима се Јеврејима забрањује да мењају лична имена, продају оружје, којима се избацују из професија аукционара и брокера, као и из других бизниса и компанијског пословања. Такође, наређује се уништавање јеврејских пасоша који немају слово Ј на насловној страни, избацују се јеврејска деца из јавних школа, Јеврејима се ограничавају слободе кретања итд. Јеврејима се чак забрањује и држање кућних љубимаца, а један од прописа налаже да када продају злато и драге метале морају део да дају држави.

6 Полурасни Цигани махом су Цигани чергари који су се кретали по Европи. В. *Holocaust – informativna brošura o istoriji Roma*, 6.

7 В. *Dokumente der deutschen Politik*, Volume 1: *Die Nationalsozialistische Revolution 1933*, edited by Axel Friedrichs, Berlin, 1935.

8 В. *Dokumente der deutschen Politik*, Volume 1: *Die Nationalsozialistische Revolution 1933*, edited by Axel Friedrichs, Berlin, 1935.

9 В. *Dokumente der deutschen Politik*, Volume 1: *Die Nationalsozialistische Revolution 1933*, edited by Axel Friedrichs, Berlin, 1935.

Аријевски параграф у српској пракси

Видовдански устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца из 1921. године гарантовао је равноправност свих вероисповести на територији Краљевине. Према попису из 1921. године у Краљевини је живело 64.746 „Израелћанина”, односно Јевреја (Лазих 2015: 29–30).

Толеранцију према другим вероисповестима потврђује и Закон о верској заједници Јевреја Краљевине Југославије, усвојен у децембру 1929. године по којем Јевреји имају пуну слободу јавног исповедања своје вере, а јеврејске вероисповедне општине, удружења и савези пуну самоуправу. Овај закон одређује да је седиште врховног рабина у Београду, а његов је избор озакоњен Краљевим указом. Јеврејска деца похађају веронауку, а постоји и Јеврејски средњи теолошки завод. Држава је прописала и да ће помагати јеврејске општине што је озваничено Уредбом о сталној годишњој државној помоћи верској заједници Јевреја од 28. 4. 1930. Сами Јевреји у то време тврде да су јеврејска и југословенска историја сличне, да се у Југославији одбацује антисемитизам и да Југославија „у свакој прилици искрено и снажно подупире наше напоре за поновним ускрснућем јеврејске државе у Палестини” (Лазих 2015: 81).

Средином четрдесетих, ова се ситуација мења под притиском спољне политике, а посебно од 1940, када режим Кнеза Павла са Стојадиновићем и Цветковићем на челу Владе доноси Уредбу о мерама које се односе на Јевреје у погледу држања радњи са производима за људску исхрану, као и Уредбу о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших и средњих, учитељских и других школа. Слободан Јовановић, и тада истакнут међу политичарима, тим ће поводом устврдити да је кнез Павле ове уредбе донео „да би се додворио господарима Немцима” (Лазих 2015: 233).

По усвајању уредби јеврејске радње подвргнуте су ревизији на основу којих је многим забрањен рад без права жалбе док се надзор над индустријским предузећима која се баве производњом хране ставља у надлежност Бановина, односно Бана, коме је дата могућност постављања комесара у овим предузећима, чије су одлуке биле обавезујуће. Када је реч о похађању школа и универзитета уводе се квоте ђака јеврејског порекла. На целој територији Краљевине Југославије у школској 1940/41. дозвољава се упис 108 Јевреја у средње школе и 185 на факултете, што је било више него двоструко мање од броја пријављених кандидата (Лазих 2015: 200).

Сачувано је једно писмо које је Државна Шеста мушка реална гимназија Краљевине Југославије у Београду, под бр. 3889, упутила 18. 10. 1940. године Натану Глику:

Поштовани Господине,

Част ми је известићи Вас да Ваш син Маркус, на основу наређења Министарства просвете IV Бр. 14097/40, а према Уредби о упису лица јеврејског порекла и на основу одлуке Наставничког савета VI мушке реалне гимназије, не може бити уписан у I разред гимназије. Документи Вам се враћају, а Ваш син не може више посећивати предавања. Директор Шесте мушке гимназије

Ст. Н. Вулић (Лазих 2015: 202)

Овде треба истаћи да се нејеврејство пре Другог светског рата доказивало „сведоцбom о рођењу”, односно крштеницом, као и да је било занимљивих изузетака. Рецимо, и у југословенској правној регулативи Јеврејином се није сматрао онај „чији су родитељи заслужни за отацбину” или онај „који је био ратни

добровољац” или „који је рођен од оца Јеврејина и мајке нејеврејке југословенске народности” (Лазих 2015: 203–204).

По избијању рата у Краљевини Југославији прва колаборационистичка управа позната као Комесарска управа¹⁰ доноси упутство за обрачун и исплату припадности државних платезника и материјалних расхода. Јеврејима, који су се у то време још увек налазили међу државним службеницима у Србији, од 1. маја 1941. године укидају се било какве исплате.

Окружна команда Крајскомандатуре, односно немачка управа у Србији, 20. маја доноси Уредбу о штампи. Ова уредба озваничиће деобу по раси, параграфом у којем се каже да дозвола за уређивање новина може да се изда само особама које нису Јевреји или Цигани. 24. маја Крајскомандатура забрањује Јеврејима да имају своје телефоне и употребљавају туђе. Дан касније, 25. маја 1941. године, доносе се још три уредбе, једна о вођењу позоришта, друга о раду биоскопа и изнајмљивању филмова и трећа о раду кабареа и варијета. Њима се налаже да Јевреји и Роми као и лица која се налазе у браку са њима не могу да воде позоришта и биоскопе, нити могу да раде у њима, а чак се забрањује и извођење уметничких дела јеврејских аутора. Ове одлуке, које потписује Војни заповедник Србије Харолд Тунер практично уводе Аријевски параграф у Србију. Како је свако ко је желео да води позориште, биоскоп, варијет итд. морао на неки начин да докаже да ни он ни његова законита жена нису Јевреји или Цигани. Пријаве морају да садрже податке о пореклу, изводе из матичних књига рођених и друго, а посебно је важно нагласити порекло, уколико има основа за изузећа.

Након ових уредби креће се у одузимање разних апарата из јеврејских домаћинства, пре свега радио-апарата, али и хладњака, односно електричних апарата за хлађење, а осуђују се сви они који покушавају да им помогну. Има сведочанстава да су државне управе биле збуњене „Аријевским параграфом”, те да им није било до краја јасно ко се треба сматрати Јеврејиним, а ко не.

На дан 3. јуна 1941. године¹¹ војни заповедник немачке војске у Србији Харолд Тунер доноси наредбу којом не само да дефинише ко се треба сматрати Јеврејиним (колико предака Јевреја, положај Јевреја „мелеза”, итд.) већ уводи и „дужност обележавања” жутим тракама са натписом „Јеврејин”. Овом се наредбом истовремено у Србији уводи забрана рада Јеврејима у државној служби и у низу других делатности; адвокатури, лекарској пракси, ветерини, фармацији... Од њих се тражи пријава иметка општинским службама али се уводи забрана расплаћањем тим иметком. Сви се њихови послови поништавају. Ова наредба значајна је и по томе што се дефинише изједначавање Рома са Јеврејима, којима се, такође, налаже ношење жутих трака са натписом „Циганин”.

И једнима и другима одузима се право да буду надзорници зграда; од акционарских друштава тражи се да саопште учешће јеврејског капитала у њима; забрањује им се да се баве музичарским занатом и штампају књиге. Крајем јула 1941. године предузећа и банке почели су јавно да отказују пуномоћја јеврејским адвокатима, а бројне њихове фирме стављене су под Комесарску управу.

Немачки заповедник Тунер почетком јула редефинисаће положај Рома наредбом да се

10 Комесарска управа била је краткотрајна (од 30. 4. до 29. 8. 1941). Српска влада која је сарађивала са окупатором успостављена је на подручју Војног заповедника у Србији, на чијем је челу био Милан Аћимовић.

11 У књижевности се помиње и 30. мај – в. Писари 2014: 43.

са српским држављанима циганског порекла, који се баве поштеним послом, који воде уредан живот и чији су преци настањени барем од 1850. године – што треба доказати – неће поступати, за сада, по члановима 18 до 20 – односи се на наредбу која се односи на Јевреје и Роме. (Писари 2014: 48)

Следи уредба о универзитету из октобра 1941. године којима се Јеврејима и Ромима забрањује да студирају. Новина је што се одлуке немачког Војног заповедника сада подупиру декретима колаборационистичке владе Милана Недића, односно решењима комесара надлежних министарстава, пре свега Министарства унутрашњих послова које у то време оснива свој „Пододсек за Масоне, Јевреје и Цигане”.

„Аријевски параграф” поново се помиње 3. децембра 1941. године када је донета одлука под називом „Општинска уверења о доказивању аријевског порекла државних службеника не подлеже такси”. Из декрета које су доносили Министар правде и председник Министарског савета у децембру 1941. године види се да је у то време постојала Уредба о уклањању национално непожељних елемената из јавне службе. „Национално непожељни елементи”, доказују то и друге уредбе и решења, „не уживају часна грађанска права” (Милосављевић 2006: 194).

Савремени би се човек могао упитати зашто су Јеврејима бранили да држе радње које се баве људском исхраном, да воде позориште, биоскопе или да студирају. То нам лепо објашњава Хана Арент у поменутој књизи *Извори шоталишаризма*. Јевреји, дуго незаинтересовани за оно што би ми данас назвали корпорацијским бизнисом, најпре су почели да се баве продајом жита и хране и управо су на том пољу остваривали велике приходе. Позоришта су пред Први светски рат била, тврди Арентова, значајнија понекад и од Парламента. У њима се водила национална политика. Коначно, синови великих јеврејских кредитора и банкара нису желели толико да наставе посао својих очева колико су желели да се асимилију у друштво, углавном преко свог образовања и интелектуалних постигнућа, па им је отуда требало забранити школовање. Већина ових уредби и наредби усваја се, наравно, пре свега у Аустрији, Немачкој и Француској, па тек после у Србији, по принципу копирајта и проистиче из дуге компликоване јеврејске историје и начина на који су се Јевреји кроз векове уклапали у националне државе и друштва (Арент 1998: 52).

Расне теорије код Срба

Према истраживањима историчарке Оливере Милосављевић расне теорије у Србији најпре су се појавиле под зидовима Централног хигијенског завода у Београду. Тридесетих година двадесетог века на челу ове установе налазио се др Стеван Иванић који је био највећи заговорник расних теорија које су се кристалисале у Одсеку за расну хигијену и биометрију овог Завода, а у којем је, између осталих, радио и др Бранимир Малеш, антрополог и лекар који је често и писао о расама. Из извештаја др Иванића види се да је (Југословенски) Централни хигијенски завод 1932–33. спроводио расна истраживања углавном на војницима краљеве гарде и делимично над становништвом жичког и моравичког среза. Доктор Бранимир Малеш 1936. објавиће књигу *О људским расама*. Малеш је, по речима Милосављевићке (2006: 204), „међу Србима и Хрватима препознавао четири расне групе, Нордиску, Динарску, Медитеранску и Источноевропску”, односно 17 врста раса, од којих највише припада динарској групи која је расно аутохтона иако веома блиска Нордијској (аријевској) раси, како је писао сам

Малеш. Одатле води порекло доживљавања Срба као аријевца. Пишући још о динарском типу, Малеш (1936) упоређивао је њихов висок раст, највиши у Европи, праћен дугачким удовима, дугачким вратом, дугачким лицем, витким али и снажним облицима, са аријевским. Још је утврдио да Динарци имају високо чело са дубоким залисцима, наглашене јагодичне кости, јаку браду и мишиће лица, нос релативно велики и снажан са истакнутим гребеном и уши дугачке, меснате, и косу кестењасту веома налик правим Аријевцима.

У листу *Отаџбина* од 18. марта 1934. године појавио се чланак *Расно биолошко одабирање* (Милосављевић 2006: 204) у којем се између осталог каже:

Погледајмо како ради привредник у селекцији [...] Стоку коју укршта и одабира ставља у најбоље услове [...] Тек тако се могу расно најбољи размножити и разликовати од оптерећених и дегенерисаних. Ми морамо и с људима слично поступати. Тек здравственом заштитом и хигијеном створићемо предуслове за расно одабирање.

Исти текст пренела је и *Наша борба* 18. јануара 1942.

Осим недељника *Отаџбина*, органа Југословенског народног покрета „ЗБОР”, чији је власник и један од новинара био Димитрије Љотић, о расним идејама у то време писано је и у часопису *Идеје*. Часопис *Идеје* окупљао је националистичке и антидемократске интелектуалце тог времена, а по речима Илије Маловића њихов антисемитизам био је интегрални део њихове критике демократије, модерних праваца у уметности, њиховог реактивног антикапитализма и романтичног схватања историје. За разлику од њих, тврди овај аутор, у *Отаџбини* је била присутна јудеофобија која ће касније љотићевце претворити у „фанатичне ловце Јевреја, пописиваче јеврејске имовине и помоћно особље приликом хапшења и егзекуција” (Маловић 2008: 81).

Маловић пише да су се расно-биолоше, еугенистичке идеје које су прерастале у полемике у часопису *Идеје* или отровне чланке у *Отаџбини* јављале код претежно конзервативне српске интелигенције у Краљевини СХС и потом, Краљевини Југославији. У жељи да заштите српску патријархалну традицију и културу ови националистички конзервативци промовисали су расизам и социјал-дарвинизам, односно идеје биолошке неједнакости људи, и инфериорности одређених група. Њихов је расизам настао као критика западне цивилизације. Како се њима чинило, западна је цивилизација била дегенерисана и морала се очистити од оних који су томе били узрок, а који су узроковали и све сукобе на Западу. Управо у *Идејама* се појављује и један чланак др Бранимира Малеша (1936) у којем он каже:

Све оно физичко и психичко што је добро, што чини бољи део једне расе постаје део програма народности, нације. Раса и група златним су словима уписане у програм Хитлерових настојања. Када је Мусолини створио нову варош, намењену италијанском радном народу – Литорио, одредио је да се сваке године врши детаљан антрополошки преглед њених становника, да се води рачуна о ономе што ваља и што не ваља. Свака раса има своје вредности, свака раса има своју улогу у историји народа и света. Али баш стога треба те вредности познати и држава је дужна да о њима води рачуна. У том случају народност и раса постају синоними, два пута која воде истоме циљу, афирмацији, напретку и бољем животу целог народа. У народности налазимо наша културна и политичка настојања, у раси наше тежње за здравствени, телесни и друштвени напредак народа.

У чланку „Расно порекло Светог Саве” Малеш на основу сачуваних ликова са фресака настоји доказати аријевско порекло чланова владарске породице Немањић, које у својој типологији сврстава у плаве Динарце атлантомедитеранске расе. Он у овом делу тврди да су Немањићи били плаве косе, светле пути, високи

растом и да је на основу њиховог изгледа јасно закључити да су били чисти аријевци, позивајући се на слична запажања Стјуарта Чемберлена о аријевској раси.

На Малешеве текстове објављиване у *Идејама* реагује други угледни српски расни теоретичар Светислав Стефановић. Он пише чланак „О крвним групама и расном проблему” у којем наводи „да је крвна група најзначајнији фактор за одређење типа и квалитет поједине расе”. По Стефановићу, да би се добила информација о расном квалитету једног народа неопходно је одредити његов крвни индекс јер се без њега не могу третирати расна питања, а сасвим се сигурно не може порицати постојање расних разлика. За расну науку и антропологију овај је индекс важан како на дневној бази тако и у сврху политике. Стефановић је и израчунао крвне индексе појединих група народа који су живели у Краљевини Југославији по којима највиши индекс имају они који живе у Приморској бановини 3,37, затим у Београду (2,64), Зетској бановини (2,25), а најмањи у Врбаској бановини (1, 29). Из овога износи следећи закључак:

Мора одиста изгледати значајно да баш ови крајеви Југославије показују највиши крвни индекс, где су државотворне силе, као и у прошлости, тако и у новијим добима све до садашњих дана највидније дејствовале и дејствују. Крајеви са нижим крвним индексом, нижим од просечног, морали би бити још нарочито испитани с погледом на мешавине страних квалитета у већем обиму. (Маловић 2008: 87)

Према овој статистици и сумњивим закључцима које на основу ње износи, аутор још тврди да се на основу већег присуства крвне групе А, у крајевима где живе претежно Срби, може говорити о њиховој расној супериорности која се огледа у њиховој државотворности, која је мањкала другим народима тадашње Југославије. Поред натпросечних, статистика приказује и бановине са ниским крвним индексом, што се, по њему, поклапа са њиховом измешаношћу са расно нижим елементима из чега произлази њихова наводна недржавотворност (Маловић 2008: 87).

Пишући о расистичким идејама у Србији, Маловић (2008: 89) истиче да је жеља ових аутора била „да се Срби, и с њима Југословени, прикажу као народ са чистим аријевским пореклом, и да се као такви уклопе у ’нови европски поредак народа’ чије је успостављање јачањем Хитлера и његове расистичке државе српским расистима изгледало више него извесно”. Он за највећег расисту сматра раније поменутог др Стевана Иванића, једног од водећих људи Југословенског народног покрета „ЗБОР”, који је сматрао да се у име расе морају применити радикалне мере, каква је стерилизација „наследно оштећених”. У том контексту Иванић је хвалио и немачки Закон о стерилизацији из 1933. године, на основу којег су стерилизовани чак и алкохоличари (Маловић 2008: 92).

По избијању Другог светског рата расне теорије постају агресивније кроз деловање разних колаборационистичких партија и постају саставни део политике Владе Милана Недића. Влада националног спаса Милана Недића креће у изградњу Српског националног/културног плана који је, по речима историчара Александра Стојановића „јединствена појава у српској историји”, чијих се идеја Срби не одричу ни данас. Идејни творац Плана био је књижевник Владимир Велмар Јанковић. Његов споран део био је онај који се односи на такозвани „биолошки сектор”, односно на визију здравства, тачније специфичним проблемом „заштите српске крви и здравог потомства”. По речима Стојановића (2012: 168), који је овај План посебно проучавао, српска варијанта „заштите крви” била је „начелни став о употреби еугеничке праксе у српском друштву”.

И поред тога што се влада Милана Недића кроз овај План залагала за неку врсту социјалног инжињеринга и „изоловање мање квалитетног генетичког потенцијала” сами чланови Одбора¹², који се бавио овим делом Плана, изгледа да нису подржавали нацистичку праксу, „сматрајући је безуспешном”, тврди Стојановић (2014а: 121–133).

По писању овог научног истраживача своје виђење еугеничке праксе у свету чланови Одбора поткрепили су следећим аргументима:

Одржање, побољшање и унапређење расности и расе не може се данас замислити без расне хигијене и њених помоћних грана и средстава и то како духовних и још више материјалних. У последње време расна хигијена заузима свој нарочити став, покрет и гледиште. Расно-хигијенска питања су свуда на дневном реду и то како у Европи тако и ван ње. У Сједињеним државама Америке уведена је еугеничка стерилизација душевно мање вредних људи, у Швајцарској еугеничка стерилизација, у Норвешкој нарочити еугенички програм, у Немачкој посебна еугеничка настојања, нарочито после национал-социјалистичке револуције итд. Међутим колико је искуство показало еугеничка стерилизација и кастрација није донела очекивани успех у погледу расне поправке целог народа, јер су њена начела могла бити спроведена само на поједине случајеве. Због тога се приступило разним социјално-хигијенским мерама чији је најважнији задатак учинити све да се здрави и способни (расни) умножавају а у првом реду заштитити матере и децу. (Стојановић 2014 а: 130)

Још се наводи да је еугеничко решење веће рађање међу здравим становништвом и већа брига о мајкама и деци:

Као што се у привреди код сваког спаривања пази да се опаре само здрави, расни и чистокрвни створови тако и код људи треба тежити томе, јер је то битни услов за здрав брак, за здраву расу и здрав нараштај. Ту је основа заштите матера а тиме и деце. Утицај лекара да спречи склапање брака чије би потомство било рђаво, болесно, нерасно врло је мали. Код народа пак не постоји осећај за здравствену и наследну одговорност нити разумевање. Код заручника исто тако не постоји разумевање, још мање савесност. Због тога треба грађанство поучити о значају избора будуће супруге односно супруга... Профилактично треба учинити све да се дође до здравог брака. (Стојановић 2014 а: 131)

Одбор се zaloжио и за оснивање еугенистичког института (завода), саветовалишта за становништво по питању „заштите српске крви” и отпочињање генетичких испитивања „нашег човека”, као и за израду „расне карте”.

Сам Владимир Велмар Јанковић писао је у *Пушевица српског самосналажења* да Србија мора уредити „свој биолошки простор” и да мора „извести пажљиву заштиту своје крви и свога потомства”. Залажући се за оснивање центра за испитивање биолошких и антрополошких одлика становништва српских земаља уз израду расне карте српских области, он се залагао и за оснивање „катастра личности” по којем би се знало ко је ко у Србији:

Какав је то тип српског човека који би нам био потребан за ту конструкцију: то је онај човек – 1) који свој лични живот у првом реду замишља и проводи као део народног живота, а не само као приватни живот јединке; 2) који тачно зна ко су му сваковремени или повремене народни непријатељи и своју снагу непрекидно управља на то да би их сузбио не само кад изузетне прилике захтевају ратом. [...] 5) који

12 Др Боровоје Д. Милојевић, редовни професор Универзитета, др Светислав Барјактарев, ванредни професор Универзитета, др Боровоје Тасовац, доцент Универзитета. Суд части Универзитета навео је учешће у изради овог реферата као морални прекршај проф. др Милојевића, али га није вредносно оценио као фашистички.

свесно спречава немужевно васпитање српског мушкарца и труди се да живот српске жене добије опет облике патријархалне чистоте и чедности; [...] који улазећи у своје друштво и у јавни живот свога народа своје личне способности свуда фанатично ставља у службу циља да српски народ [...] опет дође до оног животног потенцијала којим би се довољно могао попунити српски животно простор. (Велмар Јанковић 1943: 414–415)

Закључак

Иако данас постоје и они¹³ који сматрају да у Србији није постојала расна идеологија, не може се негирати да су уочи и за време Другог светског рата постојали антисемитски прописи и пракса почев од транспортовања Јевреја и Рома (Цигана) у логоре, до истребљења свих оних који су живели у Краљевини Југославији или избегли у њу. Многе општине у Србији пожуриле су да се још на самом почетку рата 1941. године похвале у локалним новинама да у њима више нема ни Јевреја ни Рома. Војни заповедник Харалд Тунер изјавио је 1942. године да је Србија једина земља у којој је јеврејско и циганско питање решено¹⁴. Ипак, и у наставку рата било је одлука које су не само настављале са уредбама попут „аријевских сертификата“ или забранама већ ишле и даље, до брисања сећања на знамените Јевреје и Роме који су оставили неки траг у историји Србије. Тако је у марту 1943. донета одлука о промени имена београдских улица. Аврамова улица постала је Сењанин Тадије, Ада Циганлија је постала Српска Ада, Бајлонова пијаца Дорћолска пијаца и тако редом. Завршетком Другог светског рата сви закони, уредбе и наредбе стављени су ван снаге, па тако и „Аријевски параграф“, али је у новијој политичкој историји Срба дошло до оживљавања дискриминаторског фашизма према различитом и другачијем, док су ревизионисти искористили погодну политичку климу за рехабилитацију многих српских интелектуалаца¹⁵ поменутих у овом раду као инспиратора биолошке сегрегације.

ЛИТЕРАТУРА

- Арент 1998: Н. Арент, *Izvori totalitarizma*, Београд: Feministička издавачка кућа.
- Велмар Јанковић 1943: В. Велмар Јанковић, Путеви српског самосналажења, *Просветни гласник*, 1–2, Београд, 397–415.
- Де Гобино 1854: Ж. А. Де Гобино, *Есеј о неједнакости људских раса*, <<https://www.zbor.rs/grof-zozef-artur-de-gobino-esej-o-nejednakosti-ljudskih-rasa-1854/>>, 25. 6. 2022.
- Документи Градског поглаварства града Крагујевца 1941–1944*, к. V, XI, Крагујевац: Историјски архив Шумадије.
- Dokumente der deutschen Politik*, Volume 1: *Die Nationalsozialistische Revolution 1933*, edited by Axel Friedrichs, Berlin, 1935, pp. 172–175.

¹³ Нпр. Душан Достанић.

¹⁴ „Већ пре неколико месеци убио сам све Јевреје, које сам могао да дохватим на овим просторима, сконцентрисао све јеврејске жене и децу у логор и уз помоћ СД-а се дочепало 'комбија за дезинсекцију' који ће отприлике за 14 дана до четири недеље довести до коначног чишћења логора...”, написао је у писму Карлу Волфу од 11. априла 1942. <https://en-m-wikipedia-org.translate.google/wiki/Harald_Turner?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=sr&_x_tr_hl=sr-Latn&_x_tr_pto=op,sc>, 25. 6. 2022.

¹⁵ Иако рехабилитација није била званична, на разне начине поново су враћени у јавни живот Владимир Велмар Јанковић, Светислав Стефановић итд.

- Достанић 2018: Д. Достанић, Идеологија варварства – приказ књиге Идеологија варварства Ненада Ж. Петровића, *Политичка ревија*, 1, Београд, 201–215.
- Енциклопедија Британика, <<https://www.britannica.com/biography/Arthur-de-Gobineau>>, 24. 6. 2022.
- Закон о верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији, Службене новине Краљевине Југославије, 301, СХХVII/29, <[http://demo.paragraf.rs/WebParagrafDemo/ZA-KON-O-VERSKOJ-ZAJEDNICI-JEVREJA-U-KRALJEVINI-JUGOSLAVIJI-\(Sl.-Novine-Kraljevine-Jugoslavije,-br.-301-CXXVII-29\)-.htm](http://demo.paragraf.rs/WebParagrafDemo/ZA-KON-O-VERSKOJ-ZAJEDNICI-JEVREJA-U-KRALJEVINI-JUGOSLAVIJI-(Sl.-Novine-Kraljevine-Jugoslavije,-br.-301-CXXVII-29)-.htm)>, 26. 6. 2022.
- Јовановић Симић, Бонџић 2021: Ј. Јовановић Симић, Д Бонџић, Стеван Иванић (1884–1948) – прилог за биографију, *Токови историје*, 2, Београд, 11–37.
- Лазић 2015: Ж. В. Лазић, *Numerus clausis 1940 – Уредбе о ограничавању права Јевреја у Краљевини Југославији*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Нишу.
- Љотић 2001: Д. Љотић, *Сабрана дела*, Књ. 12, Београд, Ново видело.
- Маловић 2008: I. Malović, Eugenika kao ideološki sastav fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX века, *Sociologija*, vol L, No 1, Beograd, 79–96.
- Милосављевић 2006: О. Милосављевић, *Поштинута истина – Колаборација у Србији 1941–1944*, Београд: Хелсиншки одбор за људска права.
- Милосављевић 2010: О. Милосављевић, *Савременици фашизма 2 – Југославија у окружењу 1933–1941*, Београд, Хелсиншки одбор за људска права у Србији.
- Петровић 2015: Н. Ж. Петровић, *Идеологија варварства-фашистичке и националсоцијалистичке идеје код интелектуалаца у Београду 1929–1941*, Београд/Земун: Задруга Рес публика, Мостарт д.о.о.
- Писари 2014: М. Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme holokausta*, Beograd, Forum za primenjenu istoriju.
- Стојановић 2012: А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Негића*, Београд, Институт за новију историју Србије.
- Стојановић 2013: А. Стојановић, Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945, *Историјска трибина – Истраживање младих сарадника Института за новију историју Србије*, Београд, Институт за новију историју Србије 111–134.
- Стојановић 2014а: А. Стојановић, Биолошки сектор Српског цивилног/културног плана: визија здравства у перцепцији српских колаборациониста 1941–1944. године, у: Надежда Петровић, *Зборник радова са VI научно-стручног скупа одржаног 2–3. октобра 2014. у Зајечару*, Књ.5, Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина”, 121–133.
- Стојановић 2014б: А. Стојановић, *Идеје, друштвено политички пројекти и пракса Владе Милана Негића 1941–1944*, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Arijevski paragraf*, <https://hmn.wiki/bs/Aryan_paragraph>, 15. 6. 2022.
- Antropološka teorija*, <<https://kriminalistikaibez.wixsite.com/website-1/post/antropološka-teorija>>, 24. 6. 2022.
- Малеш 1936: Б. Малеш *Љугске расе*, Београд, <<http://rasniidealizam.blogspot.com/2011/09/bela-rasa-rasni-podtipovi-sa-slikama-i.html>>, 25. 6. 2022.

„Uredba o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane”, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 5, 1940, <[https://sr.m.wikisource.org/sr-el/Уредба_о_мерама_које_се_односе_на_Јевреје_у_погледу_обављања_радња_са_предметима_људске_исхране_\(1940\)](https://sr.m.wikisource.org/sr-el/Уредба_о_мерама_које_се_односе_на_Јевреје_у_погледу_обављања_радња_са_предметима_људске_исхране_(1940))>, 25. 6. 2022.

Holokaust – informativna brošura o istoriji Roma, <<https://rm.coe.int/holokaust-informativna-brosura-o-istoriji-roma/16808b1ab6>>, 24. 6. 2022.

ARYAN PARAGRAPH AND THEORIES OF RACE IN SERBIA DURING THE WORLD WAR II

Summary

Based on the material of the Historical Archive of Šumadija and on the basis of relevant Serbian sources and literature, this paper is a comparative history of the „Aryan paragraph” and anti-Semitic normative act, on the territory of Nazi Germanu and Serbia before and during the Second World War. The paper also presents the history of racial theories in this area, and how it came about that Serbian intellectuals close to the collaborationist regime consider Serbs to be an „Aryan race”. It will be shown that the collaborationist state administration, under pressure from the German occupation forces introduced anti Semitic laws and other regulations, similar to German anti-Semitic laws and regulations, such as the Aryan certificate, which inspired the segregation, persecution and murder of Jews and Romani (Gypsies) in Serbia. The Serbian civil/cultural plan created within the Ministry of Education of the goverment of Milan Nedić in its biological part is a product of the ideology of Serbian conservatives, rightists and national chauvinists who believed that Serbia must regulate its so-called „biological space” and perform „careful protection of its blood”. In their opinion, Serbs are superior to other peoples who lived on the territory of the Kingdom of Yugoslavia because of their racial origins prone to statehood.

Keywords: race, racial theories, Aryan paragraph, Jews, Romani, biological space, protection of Serbian blood

Gordana M. Jočić

